

DOI 10.26565/2227-6521-2023-50-05

УДК 316.485.26:355.4.012:343.541(477)"2014/..."

ГЕНДЕРНО ЗУМОВЛЕНЕ СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ: УНІВЕРСАЛЬНІ ТА СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ

Омельченко Вікторія Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки, пр. Науки, 14, Харків, 61166, Україна, e-mail: viktoriaa.omelchenko@nure.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

У статті досліджується вплив війни на актуалізацію різних видів насильства, серед яких помітне місце посідає гендерно зумовлене насильство. Підкреслюється, що наразі вперше після Другої світової війни українське цивільне населення зазнає частих актів сексуального насильства, зокрема зґвалтувань з боку представників збройних сил країни-агресорки. Це зумовлює необхідність соціологічного дослідження сексуального насильства з урахуванням особливостей українського досвіду останніх десяти років. Визначаються універсальні та специфічні ознаки сексуального насильства, що вчиняється під час російсько-українського воєнного протистояння, а також цілі, з якими воно застосовується до цивільних громадян України. Аналізуються спогади жертв, що зазнали гендерно зумовленого насильства під час воєн, а також інтерв'ю з фахівцями та фахівцями з проблематики сексуального насильства. Зазначається, що особливістю гендерно зумовленого насильства під час російсько-української війни, зокрема сексуального, є умови, в яких воно відбувається. Акцентується увага на тому, що «ера соціальних медіа», інформаційні технології надають випадкам сексуального насильства публічності. Підкреслюється, що основною метою різних видів гендерно зумовленого насильства, в тому числі сексуального, є розширення арсеналу війни, поповнення його новою «зброєю», яка може забезпечити перевагу у війні. На підставі наявних даних визначається низка ознак, притаманних гендерно зумовленому сексуальному насильству, що вчиняється російськими військовими в Україні. Для більш глибокого розуміння цього явища здійснюється порівняльний аналіз форм, методів та цілей насильства, яке вчинялося під час Другої світової війни та вчиняється наразі російськими військовими в Україні. Робиться висновок, що важливим напрямом подальших досліджень з обраної проблематики має стати аналіз умов здійснення гендерно зумовленого сексуального насильства під час сучасної російсько-української війни, зокрема психологічних травм жертв такого насильства, в тому числі спричинених оприлюдненням випадків сексуальної наруги в соціальних мережах, а також вивчення причин та наслідків мовчання постраждалих від гендерно зумовленого насильства під час війни.

Ключові слова: гендерно зумовлене сексуальне насильство, культура зґвалтування, сексуальне насильство щодо жінок.

Для цитування: Омельченко В. В. Гендерно зумовлене сексуальне насильство під час воєнного конфлікту в Україні: універсальні та специфічні ознаки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2023. 50. С. 44-52. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-05

How to Cite: Omelchenko V. (2023) 'Gender-Based Sexual Violence During the Military Conflict in Ukraine: Universal and Specific Signs', *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods* (50), pp. 44-. doi: 10.26565/2227-6521-2023-50-05 [in Ukrainian]

Постановка проблеми та актуальність статті. Убивства цивільних, зокрема шляхом «полювання» (розстріли заради азарту); навмисне руйнування помешкань та об'єктів критичної інфраструктури, свідоме пошкодження або повне знищення цивільної інфраструктури (лікарень, закладів освіти та культури, культурних пам'яток тощо), особистої та приватної власності; пограбування; примусова мобілізація; викрадення і торгівля людьми; депортація мешканців окупованих територій або використання їх як безоплатної робочої сили; злочинне поводження з полоненими; створення фільтраційних таборів; різні способи провокування гуманітарної катастрофи (до речі, кричущим прикладом у новітній історії є наслідки підризу Каховської греблі в Україні) ... Що спільного у всіх цих явищ? Те, що вони є прикладами проявів насильства, якими супроводжуються війни.

У переліку, зазначеному вище, окреме місце посідає гендерно зумовлене насильство, тобто насильство, яке вчиняється над людиною за ознакою статі. Воно може поставати у конкретнішому «образі» – у вигляді сексуального насильства щодо жінок та дівчат.

Про «багатоликість» сексуального насильства під час воєн, спрямованого на особу, яка ідентифікує себе як жінка, свідчать різноманітні його форми, зафіксовані в умовах конфліктів, на які рясніє історія XX – початку XXI століття. Перша і Друга світові війни, війни і воєнні конфлікти у В'єтнамі, Югославії, Руанді, Грузії лише підтверджують тезу, що насильство під час воєнних конфліктів досить часто набуває сексуального характеру, є таким, що спрямоване на жінок і при цьому має широкий «спектр» проявів: від сексуальних домагань, примусу до публічного оголення тіла, обшуків з повним роздяганням, примусу до проституції, примусових шлюбів, примусової вагітності або примусового її переривання до примусової перевірки жіночої цноти, примусової стерилізації, понівечення жіночих статевих органів тощо. Найпоширенішою ж формою сексуального насильства, що часом поєднуються з зазначеними вище, визнається зґвалтування.

Починаючи з 2014 року Україна стала об'єктом російської воєнної агресії, яка з 2022 року перетворилась на повномасштабне вторгнення. Отже, після Другої світової війни Україна вперше потрапила до переліку країн, чиє населення, насамперед жінки, потерпає від масового сексуального насильства, зокрема зґвалтувань, з боку окупаційної армії. Наразі масштаби цього явища достеменно все ще не визначені. Тому в умовах російсько-української війни набула **актуальності** проблема гендерно зумовленого сексуального насильства щодо цивільного населення.

Метою даної статті є виявлення універсальних і специфічних ознак сексуального насильства, що вчиняється під час російсько-української війни, а також цілей, з якими воно застосовується до цивільних осіб.

Аналіз існуючих досліджень та публікацій. Проблема гендерно зумовленого насильства, пов'язаного з воєнним конфліктом, має багато аспектів, тому тією чи іншою мірою перебуває у фокусі дослідницької уваги різних галузей науки та суспільної практики.

У вітчизняний науковий простір ця проблематика потрапила після 2014 року. Наприклад, у 2017 році були опубліковані результати дослідження соціально-правової спрямованості «Війна без правил» (А. Альохін, С. Кириченко, А. Кориневич) [1], яке висвітлює ситуацію щодо гендерно зумовленого насильства, пов'язаного з воєнним конфліктом на сході України. Групою дослідників було проаналізовано національне законодавство та міжнародні правові норми; вплив воєнного конфлікту на рівень гендерно зумовленого насильства, в тому числі сексуального, як у зоні збройного конфлікту (зокрема в незаконних місцях позбавлення волі, створених незаконними збройними формуваннями), так і у віддалених від зони конфлікту територіальних громадах.

Напрямок теоретичних правових досліджень проблеми гендерно зумовленого насильства представлений І. Берднік [2], О. Дашковською [3], Л. Денисенко [4], І. Заворотько [5], А. Політовою [6], В. Руфановою [7].

Дослідження проблеми гендерно зумовленого насильства соціологічного, історичного, психологічного спрямування презентовані роботами М. Гавришко [8, 9], Г. Гриценко [10], О. Зозулі [11], Т. Марценюк [12], М. Чумало [13] та ін., в яких розглядаються причини виникнення гендерно зумовленого насильства в Україні в умовах збройного конфлікту; проблеми, пов'язані з можливістю протидії такому насильству, його запобігання тощо.

Виклад основного матеріалу. В межах дослідження сформульованої проблеми плідним може виявитися звернення до історичних аналогій. Прикладом застосування масового насильства, зокрема сексуального, у минулому є злочини, що вчинялися німецькими військовими протягом Другої світової війни. Про це відомо багато. І не тільки завдяки розслідуванням воєнних злочинів. Ще одним джерелом інформації, яке формувало уявлення про масштаби цього явища, була воєнна і повоєнна радянська пропаганда. Нею, слід визнати, небезпідставно змальовувався образ німецького загарбника як нелюда, безжального вбивці і гвалтівника. З іншого боку, радянський солдат презентувався виключно як мужній, справедливий і гуманний визволитель, здатний тільки на благородні і героїчні вчинки. Одночасно майже не розголошувалися факти щодо випадків насильства, у тому числі зґвалтувань, на території супротивника і відсутності реакції на таку ситуацію з боку радянської військової адміністрації і офіцерського корпусу.

Відомо, що до січня 1945 року насильство, від якого потерпало цивільне населення у тій частині Німеччини, яка перебувала у зоні відповідальності СРСР, набуло настільки катастрофічних масштабів, що військове керівництво радянської армії вже не могло затуляти на це очі. Були видані спеціальні накази, які забороняли вчиняти акти мародерства та насильства. Також ці накази містили заклик до радянських військовослужбовців виявляти стриманість у ставленні до німецьких жінок і дівчат. Але навіть загроза покарання не допомогла швидко впоратися з проблемою: приборкати сексуальні злочини у радянській зоні окупації вдалося лише за два-три роки. Це вдалося насамперед завдяки тому, що військовослужбовці радянської армії були фізично відмежовані від цивільного населення (до прикладу, солдатів змушували перебувати або на території казарм, або виключно тих об'єктів, які вони мали охороняти) [14].

Допомогти у висвітленні природи сексуального насильства щодо жінок і дівчат може книга «Навіщо я народилася дівчинкою?», авторкою якої є німкеня Г. Кюпп. У цьому автобіографічному творі зазначається, що насильство в умовах війни часто набуває *сексуального забарвлення*, а потерпають від

нього переважно жінки різного віку, що підкреслює його гендерно зумовлений характер. Г. Кьопп є першою німецькою жінкою, яка наважилась опублікувати спогади про власний травматичний досвід, отриманий у досить юному віці, коли наприкінці Другої світової війни радянська армія окупувала її місто.

У післямові до вищезгаданої книги Б. Бек-Гепнер підкреслює, що під час воєн у сексуального насильства з'являється інше «призначення»: воно стає *інструментом приниження окремої людини і одночасно – способом демонстрації народів-супротивників, що армія й уряд не здатні захистити його*. Саме тому у випадку намагання вплинути на цілу спільноту акти сексуального насильства здійснюються не потайки, а *привселюдно*, подеколи навіть *за вимушеної присутності інших людей*. Крім того, сексуальне насильство під час війни нерідко набуває форми *групового зґвалтування*, від чого посилюється травматичний ефект такого злочину [14].

Свідчення про масовий характер сексуального насильства, яке вчинялося радянськими військовими на території Східної Пруссії у 1944 році, містяться у спогадах радянського письменника-мемуариста Л. Рабичева. Групові, часто публічні зґвалтування німецьких жінок та дівчат солдатами відбувалися за мовчазної згоди, а інколи за безпосередньої участі старших офіцерів. Для багатьох жертв усе завершувалося або каліцтвом, або смертю. З погляду даного автора, головним мотивом такого ставлення військових до цивільних осіб була помста. Отже, у даному контексті сексуальне насильство, зокрема зґвалтування, виглядає як своєрідний «інструмент» *помсти*.

В автобіографічній повісті «Звільнення душі» радянського офіцера М. Корякова, який після Другої світової війни не повернувся до СРСР, насильство з боку радянської армії на німецькій території теж трактується як вияв жаги помсти. Разом з тим, у посиланнях автора даної повісті на багаточисельні випадки розгулу радянських солдатів у Польщі, можна углядати вже іншу інтерпретацію природи та призначення насильства. На його думку, радянська людина, яка не мала свободи та звикла поважати тільки силу, усвідомивши себе переможцем і на цій підставі відчувши всюдозволеність, почала використовувати насильство, в тому числі сексуальне, як *засіб демонстрації переваги та презирства до тих, хто слабше* [15].

Міркування щодо масових зґвалтувань німкенів військовими радянської армії у своїй роботі висловлює британський історик Е. Бівор [16]. Мотив, на який він насамперед звертає увагу, також є *помста* за страждання, спричинені німецькою армією на території Радянського Союзу. З іншого боку, зґвалтування розглядається Е. Бівором як спосіб *трансляції жорстокості*, якій піддавалися солдати з боку командирів і загалом тоталітарної держави, якою був СРСР. Ще одне цікаве припущення, висловлене цим автором, стосується *пригнічення сексуальності та відсутності сексуальної освіти* солдатів.

Аналізуючи окупаційну політику, притаманну різним воєнним конфліктам, у тому числі окупаційну політику, яка впроваджувалась під час Другої світової війни, можна помітити існування двох типових моделей. Першу модель умовно можна назвати «м'якою». Це коли факти сексуального насильства, спрямованого на цивільне населення, командуванням або окупаційною адміністрацією беруться до відома, що створює ілюзію існування зворотного зв'язку між окупантами і населенням, яке мешкає на окупованих територіях. Інша модель є «жорсткою»: акти насильства окупантами *санкціонуються та перетворюються на зброю проти цивільного населення*.

Про значні масштаби гендерно зумовленого сексуального насильства під час Другої світової війни непрямо свідчить те, що Женевська конвенція про захист прав цивільного населення під час війни (1949 р.) [17] і додатковий протокол до зазначеної конвенції (1977 р.) [18] впровадили право жінок на захист від насильства, ввели заборону на акти сексуального насильства і примусову проституцію в умовах міжнародних й інших конфліктів.

Спроби забезпечити жінок від сексуального насильства під час воєн знайшли своє продовження за пів століття від моменту впровадження Женевської конвенції. На початку 2000-х років у Статуті постійної Палати міжнародного судочинства були відображені норми сучасного гуманітарного права, відповідно до яких розгляд і покарання сексуального насильства має відбуватися у судовому порядку як складник військового злочину, геноциду або злочину проти людяності.

Слід зауважити, що згадані раніше заходи, вжиті на міжнародному рівні у правовій сфері, не забезпечують цивільних українців й українок від насильства на територіях, тимчасово окупованих російською армією. Підтвердженням цього є факт, що на Гарячу лінію Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, створену за підтримки Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (UNICEF) для психологічної допомоги, протягом перших двадцяти днів квітня 2022 року кількість звернень склала понад чотири сотні. Значна частка цих звернень надійшла від тих, хто зазнав насильства, зокрема сексуального, з боку представників окупаційної армії. Завдяки роботі такої лінії ще до завершення війни вдалося розпочати документування випадків сексуальних злочинів, що у подальшому сприятиме кримінальним розслідуванням і, що теж важливо, збору емпіричних даних, що стосуються зазначеної проблеми задля її всебічного дослідження.

На конференції «Об'єднані заради справедливості» (United for Justice, березень 2023 р.) було оголошено, що станом на кінець лютого 2023 року з початку повномасштабного російського вторгнення

Генеральна прокуратура України розслідує 171 випадок сексуального насильства проти українських жінок, чоловіків і дітей, вчинених російськими військовими та їхніми поплічниками в Україні [19]. Зазначена статистика щодо розслідувань Генеральної прокуратури свідчить, що сексуальне насильство здійснюється насамперед по відношенню до жінок.

Чи легше буде зрозуміти феномен гендерно зумовленого сексуального насильства під час воєнних конфліктів, якщо здійснити порівняння того, що відбувається в Україні наразі, з тим, як це було за часів Другої світової війни? Відповідь позитивна щонайменше у тій частині, яка стосується *цілей*, з якими гендерно зумовлене сексуальне насильство застосовується в різних воєнних конфліктах. Порівняльний аналіз цих двох воєн робить очевидним *збіг цілей*, коли йдеться про використання насильства, по-перше, як способу впливу шляхом приниження на окрему людину; по-друге, як способу демонстрації контролю і влади над тими, хто або ризикує стати об'єктом сексуального насильства, або вже став ним; по-третє, як дієвого інструменту залякування, деморалізації та зневірення цивільного населення; по-четверте, як способу знецінення зусиль уряду й армії щодо захисту своїх громадян. Отже, можна стверджувати, що під час воєнних конфліктів призначення різних форм сексуального насильства не обмежується задоволенням суб'єктивних бажань гвалтівників. Сексуальне насильство стає своєрідним доповненням арсеналу війни новою «зброєю», яка покликана посприяти перемозі над ворогом. І події в Україні у цьому сенсі виглядають як повторення того, що відбувалося під час Другої світової війни.

Непрямим підтвердженням того, що сексуальне насильство є складником політики терору російської держави в Україні є кейс 64-ї окремої мотострілкової бригади, яка після вторгнення на українську територію у 2022 році відзначилася масовими проявами насильства, в тому числі сексуального, щодо мирного населення у Київській області і якій після цього було присвоєно почесне звання «гвардійської» [20].

Аналіз інтерв'ю фахівчині, що має актуальний досвід психологічної допомоги людям, які стали жертвами сексуальних злочинів під час окупації українських територій російськими військами, дозволяє виокремити *низку рис, притаманних сексуальному насильству*, яке вчинялося російськими воєнними в Україні [21]. По-перше, через приховування обличчя (гвалтівники у балаклавах, у масках) *згвалтування* перетворюється на *деперсоніфікований акт* (така деіндивідуалізація, на думку психологів, має наслідки для психічного здоров'я постраждалих, які важко піддаються корекції). По-друге, військовикам-гвалтівникам байдуже, хто стане об'єктом насильства (ним може виявитися людина будь-якого віку, будь-якої статі). По-третє, згвалтування мають груповий характер. По-четверте, згвалтуванням властивий публічний характер (присутність свідків, інколи з числа родичів чи близьких жертви, призводить до психічного травмування останніх, звісно, якщо їм вдасться вижити). По-п'яте, виражений садистський компонент (жорстокі побиття, катування жертв, які спричиняють їхнє фізичне каліцтво, глибокі психічні травми і навіть смерть).

Скоєння актів сексуального насильства російськими військовослужбовцями навряд чи можна розглядати виключно як демонстрацію презирства до якоїсь конкретної жінки чи дівчини. Згвалтування, як зазначає О. Кулік, є «виразом презирства» до України та її народу, серією публічних принижень, щоб посіяти жах серед населення, способом донести до цивільних осіб їхню повну вразливість [22].

Висловлюючи свої міркування щодо використання Росією сексуального насильства як зброї в Україні, М. Гавришко звертає увагу на декілька його специфічних рис: по-перше, на масовий характер; по-друге, на те, що сексуальне насильство виявилось засобом терору всього населення окупованих територій, а не окремих груп; по-третє, на те, що сексуальні злочини вчиняються демонстративно, з винятковою та показовою жорстокістю; по-четверте, на підкреслення окупантами політичної ваги насильства, яке вони скоюють (наприклад жертвам дають зрозуміти, що об'єктом насильства вони стали через їхню національну ідентичність, політичні переконання, приналежність родичів до адміністративних чи мілітарних структур України [8]).

Очевидною видається принаймні одна деталь, яка робить характер сексуального насильства часів російсько-українського воєнного протистояння не схожим на те, що відбувалося в умовах попередніх воєн та воєнних конфліктів. Несхожість зумовлена добою, в якій дане протистояння відбувається. Це «інформаційна ера» («електронна епоха», «епоха соціальних мереж»), за якої насильство стає одним із способів самовираження у мережі Інтернет. З одного боку, відповідні інформаційні технології будь-яку подію (в тому числі акт сексуального насильства) здатні перетворити на публічну, таку, що відбувається у прямому етері. У випадку ж, коли необхідно приховати факти сексуального насильства, зробити це стає складно, інколи – неможливо. З іншого боку, тільки доба інформаційних технологій уможливило ситуацію, коли спецслужби країни здатні перехоплювати та оприлюднювати розмови тих військових, що хизуються перед своїми родичами та знайомими подробицями жорстоких сексуальних злочинів, які вчинили вони або їхні товариші. Своєю чергою, наявність соціальних мереж спрощує ідентифікацію злочинців, а докази, якщо вони їх там залишають, не зникають. Отже, потребує прискіпливої уваги та подальшого вивчення соціологічною спільнотою зазначений аспект гендерно зумовленого сексуального насильства часів війни.

Загально визнаним фактом є те, що значна кількість потерпілих від таких злочинів бояться про них розповідати. Це відбувається з різних причин. Зокрема, їх зупиняє страх розправи з боку окупантів. І навіть після деокупації території зізнаються у пережитому не всі, побоюючись пліток та громадського осуду, не розраховуючи ані на підтримку, ані на допомогу, ані на співчуття. Відомі випадки, коли проходили роки або навіть десятиліття, перш ніж постраждали наважувалися надати свідчення (взірцем у цьому сенсі є доля згаданої раніше Габі Кьопф).

Мовчання постраждалих зумовлене різними мотивами та чинниками, зокрема внутрішніми: переживши сексуальне насильство, жінки тривалий час відчувають наслідки травми (психологічної та / або фізичної), що не сприяє оприлюдненню цієї проблеми. До речі, щодо травм: типовими наслідками для емоційного здоров'я жертв є посттравматичний стресовий розлад, депресія, апатія, тривожність. Якщо ж насильство за своїми масштабами перевищує здатність особистості адаптуватися до обставин, в яких вона опинилась, наслідком може стати суїцид. Зґвалтування може супроводжуватися фізичними травмами – саднами, подрпинами, синцями, забоями, кровотечами, пошкодженнями статевих органів, ушкодженнями внутрішніх органів тощо, а також передачею статевих інфекцій та захворювань (ВІЛ/СНІД, сифіліс, гепатит тощо). Окремою групою надскладних наслідків зґвалтування інколи виявляються розлади сексуального життя жінки, небажана вагітність або безпліддя.

Одночасно є й зовнішні чинники: мовчання постраждалих від насильства має під собою підстави через те, що багатьом сучасним суспільствам (українське тут не є виключенням) дотепер не вдається позбутися явища, яке журналістка С. Браунміллер, що написала книгу «Against our Will: Men, Women and Rape», позначила поняттям «культура зґвалтування» [23]. Фактично культура зґвалтування трактується нею як загальна система переконань і суспільних принципів, відповідно до яких суспільний осуд за зґвалтування спрямовується на жінку, що зазнала агресії (на вербальному рівні це закріплено у висловлюваннях на кшталт «сама винна, не треба було ...»), а гвалтівник соціальним оточенням морально виправдовується (всім відоме «його можна зрозуміти, тому що ...»). Культурі зґвалтування притаманна непохитна впевненість, що саме жінки відповідальні за наругу, скоєну над ними. Це вони зобов'язані пильнувати, аби не потрапити у небезпечну ситуацію (саме жінкам, а не чоловікам дорікають тим, що вони опинились не у тому місці чи не у той час, були якось не так одягнені, занадто голосно сміялися тощо).

З цього впливає практика звинувачення потерпілих, що ґрунтується на стереотипах, узагальнених А. Лагіною [24]: «сама винна», «вона його спровокувала», «вона сама обрала такі час, місце, компанію, одяг, манеру поведінки», «їй подобається бути жертвою», «вона мала б опиратися», «вона сама напросилася», «вона отримала те, на що заслуговує». З іншого боку, чоловіків-агресорів сприймають через призму стереотипу про «чоловічу природу», яка зумовлює їхню нездатність контролювати себе. У результаті надмірної стигматизації теми сексуального насильства, якій сприяє практика виправдовування агресора і звинувачення потерпілих, а також відсутність сталої традиції обговорення цієї проблеми в публічному просторі, виникає враження, наче зґвалтування підтримуються чи навіть заохочуються самим суспільством. Через це допомогти потерпілим виявляється або складно, або зовсім неможливо.

Важливим з точки зору дослідження феномену гендерно зумовленого сексуального насильства, зокрема вчиненого за часів війни, є пошук відповіді на запитання, чому потерпілі мовчать про те, що з ними відбулося. Досліджуючи дане відгалуження проблеми гендерно зумовленого насильства, варто враховувати «ґрунт», який утворюється поєднанням двох чинників, де перший посилюється другим, – *культури зґвалтування, притаманної суспільству, й умов війни*.

Причини мовчання потерпілих є різними. Не претендуючи на вичерпний перелік, серед них слід зазначити такі: по-перше, причини, які мають *психологічну природу*, зокрема фундаментальні емоції – страх, сором та вина, які переживає людина, що під час війни зазнала сексуального насильства. Страх заважає висловитися тому, що сексуальне насильство зазвичай супроводжується загрозою життю, а отже, постраждалі можуть боятися збільшення ризиків для власної безпеки, гарантувати яку за умов війни важче, ніж за мирних часів. Можна припустити, що страх, який підживлюється культурою зґвалтування, багаторазово посилюється переживанням подій війни. Сором та провина, які відчувають жертви, теж культивуються суспільством, яке часто-густо, перш за все на побутовому рівні, перекладає відповідальність за вчинене насильство насамперед на постраждалих, а війна створює умови, коли людині важче запобігти небезпечним ситуаціям, ніж за мирного життя. До того ж зрозуміло, що не кожна людина, що постраждала від насильства, зважується оприлюднювати свій травматичний досвід, оскільки пригадування викликають повторні емоційні переживання.

По-друге, причини *соціально-психологічного характеру*, зокрема відсутність підтримки жертви сексуального насильства з боку оточення (рідних та близьких, друзів, знайомих, колег) щодо наміру оприлюднення факту вчиненого злочину. Відсутність підтримки може проявлятися у тому, що оточення заперечує доцільність перервати мовчання. Але в умовах війни ситуація посилюється тим, що жертва може втратити (загибель, розрив соціальних зв'язків) тих, кому вона довіряє та на чию допомогу, сприяння у своєму намірі може розраховувати.

По-третє, причини, природа яких є *соціальною*. В сучасних суспільствах зберігаються системні проблеми (відсутність або недосконалість відповідної законодавчої бази; бездіяльність правоохоронних органів, корупція), які унеможливають або ускладнюють звернення потерпілих зі скаргами щодо сексуального насильства, зокрема щодо зґвалтувань. За умов війни ситуація ускладнюється, наприклад свавіллям та безвладдям на окупованих територіях. Окрема проблема – перевантаженість української правоохоронної системи, яка змушена фіксувати та розслідувати вчинені злочини, рахунок яких за часів російсько-української війни йде вже на десятки тисяч, що, своєю чергою, породжує у постраждалих від сексуального насильства обґрунтовані сумніви в реалізації щодо злочинців принципу невідворотності покарання та настання відповідальності (навіть якщо уявити, що поліція та прокуратура України працюють ідеально, вони все одно були б неспроможні відповісти на такий виклик). Розраховувати на міжнародну систему притягнення до відповідальності злочинців, звісно, можна, але її ресурс теж є обмеженим (наприклад Міжнародний кримінальний суд зазвичай обмежується розглядом кількох вибраних справ).

По-четверте, причини, які мають *ідеологічне* підґрунтя. Історичною ілюстрацією слугує приклад Східної та Західної Німеччини. У Східній Німеччині по завершенню Другої світової війни вважалося неприпустимим критикувати радянських героїв, які перемогли фашизм, а відповідно, й згадувати про випадки сексуального насильства, які вчинялися ними щодо німкенів. У Західній Німеччині проблема страждань німкенів-жертв сексуального насильства затулялася відчуттям загальнонаціональної провини за злочини нацизму [25]. Ідея спокутування цієї провини на декілька десятиліть стала складником державної ідеології Німеччини.

І нарешті, в стенограмі інтерв'ю голови «Центру Громадянських Свобод» О. Матвійчук можна утледити ще принаймні два пояснення того, чому постраждалі не заявляють про насильство, вчинене щодо них. У першому фрагменті вона зазначила, що «у березні (2022 рік – прим. автора) ми робили пам'ятку для людей, які пережили сексуальне насильство або опинилися поряд з тими людьми, які пережили сексуальне насильство. Ми в цій пам'ятці пояснювали, що це. Тому що ми стикнулися, наприклад, з випадком, коли людина вважала, що її не зґвалтували, тому що, побоюючись людей зі зброєю, щоб вони її не вбили чи не скалічили, вона не чинила опір. І власне вона тому думала, ця людина, що це тоді не зґвалтування. От ми пояснювали, що це зґвалтування в будь-якому разі, сексуальне насильство може мати різні форми. Це і примусове оголення, це і якісь погрози сексуального характеру, це і тиск, навіть без застосування зброї, якщо є підстави вважати, що будуть якісь негативні наслідки для самої людини чи для її рідних» [26]. Таким чином, виявляється, що *не всі постраждалі усвідомлюють, що стосовно них було вчинено сексуальне насильство*, що своєю чергою впливає на статистику звернення до правоохоронних органів.

У другому фрагменті свого інтерв'ю О. Матвійчук, посилаючись на виступ голови Незалежної міжнародної слідчої комісії ООН з розслідування щодо України Е. М'юсе на сесії Генеральної Асамблеї, зазначила, що «вони були шоковані, працюючи обмежений період часу лише в чотирьох областях і що жертви сексуального насильства <...> від 4 років до 82 років. Тобто, мова йде, в тому числі, про дітей, і це вже підтверджено ...» [26]. На яку думку наштотує цей уривок? На те, що існує *демографічний* чинник, який визначає мовчання тих, хто зазнав сексуального насильства. Може спрацювати, скажімо, вік людини. Наприклад, якщо це малолітня або неповнолітня дитина, то звернення за допомогою до правоохоронних органів цілком залежить від волі людей, які опікуються її долею.

Варто додати, що такі характеристики людини, як стать та гендер, теж впливають: відомо, зокрема, що люди, які ідентифікують себе як чоловіки, неохоче зізнаються у випадках сексуального насильства, скоєного щодо них. Таку поведінку можна пояснити впливом гендерних стереотипів та мізогінією, відлуння якої в тій чи іншій мірі можна спостерігати у культурі будь-якого сучасного суспільства (жінки сприймаються як члени суспільства, які мають другорядні соціальні статуси та ролі у порівнянні з чоловіками).

У чому ж полягає зв'язок між мовчанням чоловіків, які зазнали сексуальної наруги - гендерними стереотипами та мізогінією? З одного боку, у переважній більшості сучасних суспільств маскуліність має стійку асоціацію з силою (як фізичною, так і психологічною, чи силою характеру), авторитарністю, агресивністю, схильністю до ризику, активністю та незалежністю. «Справжній чоловік», відповідно до стереотипів, повинен стримувати емоції («не плач, ти ж чоловік»), не має потребувати порад, підтримки, оскільки він здоровий, сильний, упевнений у собі тощо. Ті ж чоловіки, які зазнали сексуальної наруги, сприймаються як такі, що втратили зазначені риси мужності через те, що з ними обійшлися, як із жінками. Фактично, чоловік, який пережив сексуальне насильство, буде принижений тим, що його прирівняли до жінки, тобто ототожнили з людиною з другорядним соціальним статусом. Цілком вірогідно, що саме через це багато чоловіків віддають перевагу мовчанням.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, варто підкреслити, що новітня історія України, пов'язана з російсько-українським військовим протистоянням, містить вагомий масив емпіричних даних для подальших досліджень проблеми гендерно зумовленого сексуального насильства під час воєнних конфліктів. Тільки після повного визволення українських територій, тимчасово окупованих росіянами,

можуть бути остаточно визначені масштаби сексуальних злочинів, вчинених російськими військовими, детально досліджені їхні цілі, форми прояву, наслідки для психічного і фізичного здоров'я постраждалих і, відповідно, загальні соціальні наслідки.

Але вже наразі, спираючись на наявні дані, можна виокремити низку рис, притаманних гендерно зумовленому сексуальному насильству, яке вчинялося російськими вояками в Україні. Для розуміння феномену гендерно зумовленого сексуального насильства під час війни, яка наразі відбувається в Україні, видається продуктивним здійснення порівняльного аналізу з тим, як насильство вчинялося під час Другої світової війни.

Очевидно, що вже зараз певну цікавість становить напрямок дослідження проблеми сексуального насильства часів російсько-української війни, яка відбувається на тлі умов, притаманних епосі соціальних мереж, інформаційній ері.

Окремим аспектом проблеми сексуального насильства, який заслуговує на подальші дослідження, є мовчання потерпілих, які зазнали насильства під час війни. Тут важливо врахувати те, що два чинники – культура згвалтування, притаманна суспільству, та обставини війни, посилюючи один одного, заважають прорвати мовчання потерпілих.

Список використаної літератури:

1. Війна без правил: гендерно-обумовлене насильство, пов'язане зі збройним конфліктом на сході України / А. Альохін, С. Кириченко, А. Кориневич та ін.; за заг. ред. В. Щербаченка, Г. Янової // ГО «Східноукраїнський центр громадських ініціатив». К., 2017. 216 с.
2. Берднік І В. До питання кваліфікації сексуального насильства в умовах міжнародного збройного конфлікту. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 6. С. 372-378.
3. Дашковська О. Р., Романова В. А., Шуляка Я. В. Гендерно зумовлене насильство: загальнотеоретична характеристика. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 13-15.
4. Денисенко Лариса Інтерв'ю (22.06.2022). URL: <https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/life-interview/11405-bud-yake-nasillya-tse-istoriya-dominuvannya-ta-vladi-interv-yu-z-larisoyu-denisenko>
5. Заворотько І. Г. Сексуальне і гендерно-обумовлене насильство, пов'язане з конфліктом, як міжнародний злочин: дис. ...д-ра філос.: 293 «Міжнародне право» (29 – Міжнародні відносини) / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 260 с.
6. Політова А. С. Протидія гендерно зумовленому насильству як європейська цінність. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Т.3 С. 35-41.
7. Руфанова В. М. Форми гендерно зумовленого насильства. Юридичний вісник. 2021. Вип. 22. С. 141-148.
8. Гавришко Марта Невидимі жертви війни (травень, 2023). – URL: <https://www.dwutygodnik.com/artykul/10678>
9. Гавришко Марта. Зброя війни: сексуальне насильство російських військових в Україні (27.02.2023). URL: <https://commons.com.ua/uk/seksualne-nasilstvo-rosijskih-vijskovih-v-ukrayinu/>
10. Гриценко Г. Розбираємося з насильством: соціологія і психологія явища (24.02.2017). URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/rozbiraemosya-z-nasilstvom-sotsiologiya-i-psihologiya-yavisha-134066.html>
11. Зозуля О. В. Причини виникнення гендерно-зумовленого насильства серед населення України в умовах збройного конфлікту. Актуальні проблеми психології. 2018. № 50. С. 60-61.
12. Марценюк Т. Годі терпіти: усе про гендерне насильство проти жінок (06.03.2018) – URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/godi-terpiti-use-pro-genderne-nasilstvo-proti-zhinok-134410.html>
13. Чумало Марта. Як запобігти домашньому насильству з боку військових і як збирати докази згвалтувань солдатів РФ. Інтерв'ю (11.02.2023). URL: <https://www.holosameryky.com/a/marta-chumalo-interview/6912274.html>
14. Кьопп Габі. Навіщо я народилася дівчинкою?: сексуальні «подвиги» радянських визволителів / пер. з нім. Юлії Горбач. К.: Гамазин, 2011. 160 с.
15. Коряков М. Освобождение души. Нью-Йорк: Издательство имени А.П. Чехова, 1952. 363 с.
16. Beevor A. Berlin. The Downfall 1945. L.: Viking, 2002. 528 p.
17. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
18. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77003?an=454040>
19. Зеленська про сексуальні злочини росіян в Україні (Укрінформ, 04.03.2023, 20:15). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3678237-zelenska-pro-seksualni-zlocini-rosian-v-ukraini-svidcenna-zertv-pokazuut-spravzhe-oblicca-voroga.html>
20. 64-й бригаді, що воювала в Бучі, присвоєне звання «гвардійської» (Радіо Свобода, 18 квітня 2022). URL: <https://www.svoboda.org/a/voevavshey-v-buche-64-y-brigade-prisvoeno-zvanie-gvardeyskoy/31809489.html>

21. Психотерапевтка відверто про роботу з жертвами російських гвалтувань. Інтерв'ю Олександри Квітко (23.04.2022, 13:00). URL: <https://vikna.tv/istorii/interviu/ne-zhalily-navit-ditej-ta-lyudej-z-invalidnistyu-psyhoterapevtka-vidverto-pro-robotu-z-zhertvamy-rosijskyh-gvaltuvan/>
22. Orysia Kulick Gender and violence in Ukraine: changing how we bear witness to war (14.09.2022). URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00085006.2022.2108264>
23. Brownmiller S. Against our Will: Men, Women and Rape (Simon and Schuster, 1975)
24. Ларіна А. «Вона сама (не)винна»: соціальні і психологічні причини звинувачення жертви. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/sotsialni-i-psiologichni-prichini-zvinuvachennya-zhertvi-134055.html>
25. Еш Л. Згвалтування Берліна: невідома історія війни (BBC NEWS Україна, 24.09.2015). URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/09/150924_ru_s_war_book_rapings
26. Матвійчук О. Жіночий рух і війна (UKRAINIAN WOMENS CONGRESS, листопад 2022). URL: <https://womenua.today/projects/oleksandra-matvijchuk/>

Отримано 23.04.2023

Прийнято до друку 16.06.2023

GENDER-BASED SEXUAL VIOLENCE DURING THE MILITARY CONFLICT IN UKRAINE: UNIVERSAL AND SPECIFIC SINGS

Viktoriia Omelchenko – Phd in Sociology, Associate Professor, Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio Electronics, Nauky ave. 14, Kharkiv, 61166, Ukraine, e-mail: viktoriia.omelchenko@nure.ua ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1095-5244>

The article examines the impact of the war on the actualization of various types of violence, among which gender-based violence occupies a prominent place. It is emphasized that for the first time since the Second World War, Ukrainian civilians are experiencing frequent acts of sexual violence, including rape by representatives of the armed forces of the aggressor country. This necessitates a sociological study of sexual violence, taking into account the peculiarities of the Ukrainian experience of the last ten years. The article identifies the general and specific features of sexual violence committed during the Russian-Ukrainian military confrontation, as well as the purposes for which it is used against Ukrainian civilians. The memoirs of victims of gender violence during the wars are analyzed, as well as interviews with experts and specialists in the field of sexual violence. It is noted that the peculiar feature of gender violence during the Russian-Ukrainian war, especially sexual violence, is the conditions under which it occurs. The author emphasizes that the "age of social media" and information technologies makes cases of sexual violence public. It is emphasized that the main purpose of various types of gender-based violence, including sexual violence, is to expand the arsenal of war, to replenish it with new "weapons" that can provide an advantage in the war. Based on the available data, the article identifies a number of characteristics of gender-based sexual violence perpetrated by the Russian army in Ukraine. In order to gain a deeper understanding of this phenomenon, a comparative analysis of the forms, methods, and purposes of violence committed during the Second World War and currently by the Russian army in Ukraine is carried out. It is concluded that an important area for further research on this issue should be the analysis of the conditions of gender-based sexual violence during the current Russian-Ukrainian war, in particular, the psychological trauma of victims of the violence, including those caused by the publication of cases of sexual abuse in social media, as well as the study of the causes and consequences of the silence of victims of gender-based violence during the war.

Keywords: gender-based sexual violence, rape culture, sexual violence against women.

References:

1. War without rules: gender-based violence related to the armed conflict in eastern Ukraine / A. Alyokhin, S. Kyrychenko, A. Korynevych and others (2017) in Shcherbachenko V. and Yanova, H. (ed.) NGO "Eastern Ukrainian Center for Civic Initiatives". Kyiv [in Ukrainian]
2. Berdnik, I. V. (2022) 'On the issue of qualification of sexual violence in the context of international armed conflict'. *Analytical and comparative jurisprudence*. 6. 372-378 [in Ukrainian]
3. Dashkovska O. R., Romanova V. A., Shuliaka Y. V. (2021) 'Gender-based violence: general theoretical characteristics'. *Legal scientific electronic journal*. 6. 13-15.
4. Denysenko, Larysa. Interview (22.06.2022). Available at: <https://www.wonderzine.me/wonderzine/life/life-interview/11405-bud-yake-nasillya-tse-istoriya-dominuvannya-ta-vladi-interv-yu-z-larisoyu-denisenko> [in Ukrainian]
5. Zavorotko, I. G. (2021) Sexual and Gender-Based Violence Related to Conflict as an International Crime: Doctoral Thesis. National University of Kyiv-Mohyla Academy. Kyiv [in Ukrainian]
6. Politova, A. S. (2022) 'Counteracting gender-based violence as a European value'. *South Ukrainian Law Journal*. 4(3). 35-41 [in Ukrainian]
7. Rufanova, V. M. (2021) 'Forms of gender-based violence'. *Legal Bulletin*. 22. 141-148 [in Ukrainian]
8. Havryshko, M. (2023) Invisible victims of war (May, 2023) Available at: <https://www.dwutygodnik.com/artykul/10678> [in Ukrainian]

9. Havryshko, M. (2023) Weapons of war: sexual violence of the Russian army in Ukraine (27.02.2023). Available at: <https://commons.com.ua/uk/seksualne-nasilstvo-rosijskih-vijskovih-v-ukrayinu/> [in Ukrainian]
10. Hrytsenko, H. (2017) Dealing with violence: sociology and psychology of the phenomenon (24.02.2017). Available at: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/rozbiraemosya-z-nasilstvom-sotsiologiya-i-psihologiya-yavischa-134066.html> [in Ukrainian]
11. Zozulia, O. V. (2018) 'Causes of gender-based violence among the population of Ukraine in the context of armed conflict'. *Actual problems of psychology*. 50. 60-61 [in Ukrainian]
12. Martseniuk, T. (2018) No more tolerating: all about gender-based violence against women (06.03.2018). Available at: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/godi-terpiti-use-pro-genderne-nasilstvo-proti-zhinok-134410.html> [in Ukrainian]
13. Chumalo, M. (2023) How to prevent domestic violence by the military and how to collect evidence of rape by Russian soldiers. Interview (11.02.2023). Available at: <https://www.holosameryky.com/a/marta-chumalo-interview/6912274.html> [in Ukrainian]
14. Купп, Г. (2011) 'Why Did I Have to Be a Girl?' *Sexual «Exploits» of Soviet Liberators* / translated from the German by Yulia Gorbach. Kyiv: Hamazyn [in Ukrainian]
15. Koryakov, M. (1952) Liberation of the soul. New York: A. P. Chekhov Publishing House [in Ukrainian]
16. Beevor, A. (2002) Berlin. The Downfall 1945. L.: Viking [in Ukrainian]
17. Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [in Ukrainian]
18. Protocol Additional to the Geneva Conventions of August 12, 1949, and Relating to the Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of June 8, 1977 Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77003?an=454040> [in Ukrainian]
19. Zelenska on sexual crimes by Russians in Ukraine (Ukrinform, 04.03.2023, 20:15). Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3678237-zelenska-pro-seksualni-zlocini-rosian-v-ukraini-svidcenna-zertv-pokazuut-spravzhe-oblicca-voroga.html> [in Ukrainian]
20. The 64th Brigade, which fought in Bucha, was awarded the title of «Guard» (Radio Svoboda, 18.04.2022) Available at: <https://www.svoboda.org/a/voevavshey-v-buche-64-y-brigade-prisvoeno-zvanie-gvardeyskoy/31809489.html> [in Ukrainian]
21. A psychotherapist speaks frankly about working with victims of Russian rape. Interview with Oleksandra Kvitko (23.04.2022, 13:00) Available at: <https://vikna.tv/istorii/interviu/ne-zhalily-navit-ditej-ta-lyudej-z-invalidnistyu-psyhoterapevtka-vidverto-pro-robotu-z-zhertvamy-rosijskyh-gvaltuvan/> [in Ukrainian]
22. Kulick O. Gender and violence in Ukraine: changing how we bear witness to war (14.09.2022). Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00085006.2022.2108264> [in Ukrainian]
23. Brownmiller, S. (1975) Against our Will: Men, Women and Rape (Simon and Schuster, 1975)
24. Lagina A. «She is (not) to blame»: social and psychological reasons for victim blaming. Available at: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/genderne-nasilstvo/sotsialni-i-psihologichni-prichini-zvinuvachennya-zhertvi-134055.html> [in Ukrainian]
25. Ash L. The Rape of Berlin: The Unknown History of War (BBC NEWS Ukraine, 24.09.2015). Available at: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2015/09/150924_ru_s_war_book_rapings [in Ukrainian]
26. Matviichuk O. Women's Movement and War (UKRAINIAN WOMEN'S CONGRESS, November 2022). Available at: <https://womenua.today/projects/oleksandra-matvijchuk/> [in Ukrainian].

Received 23.04.2023

Accepted 16.06.2023